

Voorwoord

Dit is het eerste van twee delen over de geschiedenis van Europa van 1914 tot heden. Het is het boek dat me verreweg de meeste moeite heeft gekost om te schrijven. Elk boek dat ik hiervoor schreef, was in zekere zin een poging om zelf een beter inzicht te krijgen in een probleem uit het verleden. In dit geval bevat het recente verleden een groot aantal bijzonder ingewikkelde problemen. Ondanks alle moeilijkheden bleek de verleiding om een beter begrip te krijgen van de krachten die in het recente verleden de wereld hebben gevormd echter onweerstaanbaar.

Uiteraard is er niet één juiste manier om de geschiedenis van het twintigste-eeuwse Europa te benaderen. Er bestaan al enkele uitstekende werken die elk een heel eigen opzet hebben en geheel eigen interpretaties bieden – elk met een eigen invalshoek, zoals van Eric Hobsbawm, Mark Mazower, Richard Vinen, Harold James en Bernard Wasserstein. Dit deel en het deel dat erop zal volgen, bevatten onherroepelijk mijn persoonlijke benadering van deze gedenkwaardige eeuw. Zoals bij elke poging om een dergelijk breed panorama over een lengte van zo veel jaren te schetsen, heb ik in belangrijke mate moeten vertrouwen op het werk van anderen.

Ik ben me er terdege van bewust dat er voor vrijwel elke zin die ik schreef een enorme hoeveelheid specialistisch werk beschikbaar is, vaak van uitstekende kwaliteit. Slechts voor enkele aspecten, voornamelijk die welke betrekking hebben op Duitsland in de periode tussen 1918 en 1945, heb ik zelf een deel van het primaire onderzoek gedaan. Elders heb ik gebruikgemaakt van het uitstekende werk van andere wetenschappers uit de meest uiteenlopende disciplines. Zelfs als ik nog meer talen had kunnen lezen, zou dit onvermijdelijk zijn geweest. Geen enkele individuele wetenschapper zou ooit in heel Europa archiefwerk kunnen doen, en aangezien er al-

tijd wel experts zijn geweest die dit werk al eens deden voor een bepaald land, zou het bovendien ook tamelijk zinloos zijn geweest. Een overzicht zoals ik u dat hier hoop te bieden, is dan ook noodzakelijkerwijs gebaseerd op de bevindingen van talloze andere wetenschappers.

Bij de opzet van deze reeks is ervoor gekozen om geen verwijzingen op te nemen naar de vele essentiële vruchten van de geschiedwetenschap – monografieën, bronnenuitgaven voor een bepaalde periode, statistische analyses en specialistische studies over afzonderlijke landen – waarop ik heb vertrouwd. De bibliografie bevat in elk geval verwijzingen naar de belangrijkste werken van collega's waaruit ik heb geput. Ik hoop dat zij het mij niet kwalijk nemen dat ik geen voetnoten heb kunnen opnemen waarin ik naar hun werk verwijs, en dat ze genoeg willen nemen met mijn welgemeende waardering voor hun inspanningen. De originaliteit van deze tekst is dus uitsluitend gelegen in de structuur en de interpretatie – in hoe de geschiedenis wordt beschreven en welke lijn ik daarin aanwijs.

De inleiding, 'Het tijdperk van de Europese zelfvernietiging', schetst het interpretatiekader van dit deel en geeft tevens een idee van wat de benadering zal zijn van het volgende deel (dat nog moet worden geschreven). Bij de indeling heb ik gekozen voor hoofdstukken in chronologische volgorde, onderverdeeld aan de hand van bepaalde thema's. Ik heb gekozen voor relatief korte historische periodes omdat ik op die manier nauwkeurig kan ingaan op ontwikkelingen en specifieke gebeurtenissen, en tegelijk in staat ben om binnen een dergelijke periode de verschillende drijvende krachten afzonderlijk te bespreken. Er zijn dus geen hoofdstukken die uitsluitend over economie gaan, of over de samenleving, de ideologie of de politiek. Toch komen al die onderwerpen, al is het dan misschien niet even vaak, in de verschillende hoofdstukken aan bod.

De eerste helft van de twintigste eeuw, het onderwerp van dit deel, werd voornamelijk beheerst door oorlog. Dat brengt specifieke problemen met zich mee. Hoe is het mogelijk om zulke grote en gewichtige onderwerpen als de Eerste en de Tweede Wereldoorlog te behandelen in een deel waarin zo veel aan bod moet komen? Er zijn bibliotheken volgeschreven over beide oorlogen. Toch zal iedereen begrijpen dat de lezer niet simpelweg naar andere werken kan worden verwezen (hoewel die er uiteraard voor elk behandeld thema zijn). Daarom heb ik gemeend de hoofdstukken die direct betrekking hebben op de twee wereldoorlogen steeds te moeten beginnen

met een kernachtige samenvatting van de ontwikkelingen aan de fronten. Hoe bondig ze ook worden beschreven – ze dienen voornamelijk ter oriëntatie en om in zo min mogelijk woorden een idee te geven van de omvang van de calamiteiten die zulke enorme gevolgen hadden – ligt het voor de hand dat dit cruciale gebeurtenissen waren. Ook op andere momenten heb ik me steeds afgevraagd of mocht worden aangenomen dat lezers voldoende vertrouwd zijn met bijvoorbeeld de achtergrond van de opkomst van het fascisme in Italië of het verloop van de Spaanse Burgeroorlog. Ook in die gevallen heb ik besloten dat een korte samenvatting op zijn plaats was.

In dit hele werk heb ik er steeds naar gestreefd ook de persoonlijke ervaringen van mensen uit die tijd op te nemen en zo een idee te geven van hoe het was om te leven in die periode die nog niet eens zo ver achter ons ligt, maar tegelijk zo radicaal anders was dan het huidige Europese tijdsgewricht. Ik ben me er uiteraard van bewust dat persoonlijke ervaringen, juist omdat ze persoonlijk zijn, tegelijk betrekkelijk zijn. Ze kunnen niet worden beschouwd als representatief in statistische zin. Ze vormen echter wel vaak een indicatie – een neerslag van heersende opvattingen en mentaliteiten. Ze geven in elk geval een indruk van hoe mensen, los van de abstracties en de onpersoonlijke analyse, reageerden op de enorme krachten die hun levens beïnvloedden.

Een geschiedenis van Europa is natuurlijk nooit zomaar een optelsom van nationale geschiedenissen. Waar het hier om gaat, zijn de drijvende krachten die het continent als geheel, of anders toch in elk geval de belangrijkste aspecten daarvan, vormgaven. Een algemene synthese biedt noodzakelijkerwijs een vogelperspectief, geen kikkerperspectief. Dat betekent dat ik moet generaliseren en geen speciale aandacht kan besteden aan bijzonderheden, maar bepaalde unieke ontwikkelingen zijn nu eenmaal alleen van een wat grotere afstand goed te zien. Ik heb geprobeerd geen enkel gebied in Europa onbesproken te laten, en vaak terug te komen op de wel heel tragische geschiedenis van de oostelijke helft van het continent. Het is echter eenmaal zo dat sommige landen een grotere rol hebben gespeeld dan andere, en daarom vaker worden besproken. In dit en het volgende deel ga ik ervan uit dat Rusland (destijds de Sovjet-Unie) ook deel uitmaakt van Europa. Het is ondenkbaar om een dergelijke belangrijke speler in de Europese geschiedenis niet te behandelen, ook al lagen grote delen van het Russische rijk, destijds Sovjet-rijk, in geografisch opzicht buiten Europa.

Zo wordt ook Turkije besproken wanneer dat land een belangrijke rol speelde in de Europese geschiedenis, al neemt die rol na 1923 sterk af, toen het Ottomaanse Rijk uiteengevallen was en de Turkse natiestaat werd gesticht.

Dit deel begint met een kort overzicht van Europa aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog. De volgende hoofdstukken behandelen de oorlog zelf, de eerste jaren daarna, de periode van kortdurend herstel in het midden van de jaren twintig, de vreselijke gevolgen van de crisis, de dreiging van een nieuwe oorlog, het begin van een nieuwe uitlaande brand nog binnen dezelfde generatie, en de verwoestende ineenstorting van de beschaving die door deze Tweede Wereldoorlog werd veroorzaakt. Op dat punt onderbreek ik de chronologische structuur met een thematisch hoofdstuk (hoofdstuk 9) waarin wordt gekeken naar een aantal ontwikkelingen op de langere termijn die zich niet binnen de chronologische afbakening van de voorafgaande hoofdstukken lieten vangen – demografische en sociaaleconomische ontwikkelingen, de positie van de christelijke kerken, de houding van intellectuelen en de groei van de populaire cultuur. In het laatste hoofdstuk keren we terug naar de chronologische opzet.

Aanvankelijk was ik van plan het eerste deel te laten eindigen in 1945, op het moment dat er een einde komt aan de oorlogshandelingen van de Tweede Wereldoorlog. Hoewel de vijandelijkheden echter formeel op dat moment werden gestaakt, werden de noodlottige ontwikkelingen van de jaren 1945-1949 nog zo nadrukkelijk bepaald door de oorlog zelf en de reacties daarop, dat het mij gerechtvaardigd leek om wat verder te kijken dan het moment waarop de vrede officieel werd hersteld op het continent. De contouren van een nieuw, naoorlogs Europa waren in 1945 nog maar nauwelijks zichtbaar. Die zouden pas geleidelijk aan duidelijk worden. Daarom leek het mij gepast een laatste hoofdstuk toe te voegen dat de directe nasleep van de oorlog behandelt, een periode waarin niet alleen het geweld in grote hevigheid aanhield, maar waarin bovendien de basis werd gelegd voor het verdeelde Europa van 1949. Het eerste deel eindigt dus niet in 1945, maar in 1949.

Voetbalcommentatoren komen, wanneer de rust plots lijkt te hebben geleid tot een opmerkelijke ommekeer in de wedstrijd, vaak met het cliché ‘Een wedstrijd heeft twee helften!’ Het is bijzonder verleidelijk om de Europese twintigste eeuw te beschouwen als een eeuw in twee helften, mis-

schien met wat blessuretijd na 1990. Dit deel bespreekt alleen de eerste helft van een wel heel bijzondere en dramatische eeuw. Dit was het tijdperk waarin Europa de aanzet gaf tot twee wereldoorlogen, de beschaving op haar grondvesten deed schudden en vastberaden op weg leek te zijn om zichzelf te vernietigen.

Ian Kershaw

Manchester, november 2014

Het Tijdperk van de Europese Zelfvernietiging

‘Oorlogen tussen volkeren zullen verschrikkelijker zijn dan die tussen koningen.’

Winston Churchill (1901)

De Europese twintigste eeuw was er een van oorlogen. Twee wereldoorlogen, gevolgd door een meer dan veertig jaar durende ‘Koude Oorlog’ – die zelf weer een direct gevolg was van de Tweede Wereldoorlog – bepaalden de eeuw. Het was een bijzonder dramatische, tragische en ongelooflijk fascinerende eeuw, met een geschiedenis vol enorme omwentelingen en verbijsterende veranderingen. Gedurende de twintigste eeuw daalde Europa af in de hel en keerde er ook weer uit terug. Hetzelfde continent dat zich er gedurende de honderd jaar na de slag bij Waterloo van 1815 op had laten voorstaan het middelpunt van de beschaving te zijn, verviel tussen 1914 en 1945 tot totale barbarij. Die rampzalige periode van zelfvernietiging werd echter gevolgd door een unieke nieuwe stabiliteit en welvaart – al werd daarvoor de zware prijs betaald van een onoverbrugbare politieke tweedeling. Daarna kreeg een herenigd Europa te maken met enorme interne spanningen als gevolg van de toegenomen globalisering en serieuze uitdagingen vanuit de rest van de wereld. Die interne spanningen liepen steeds hoger op, zelfs nog vóór er in 2008 een nieuwe crisis uitbrak, die nog altijd niet ten einde is.

Het tweede deel gaat over de periode na 1950. Dit eerste deel houdt zich echter bezig met de bijna volledige zelfvernietiging van Europa in de eerste helft van de eeuw, gedurende de tijd van de twee wereldoorlogen. Het onderzoekt hoe de gevaarlijke krachten die het gevolg waren van de Eerste Wereldoorlog, hun hoogtepunt bereikten in de onvoorstelbare onmense-

lijkheid en vernietigingsdrang van de Tweede – het epicentrum (samen met de ongehoorde genocide waarvan deze niet los kan worden gezien) en de bepalende periode van de roerige geschiedenis van Europa in de twintigste eeuw.

In de hoofdstukken die volgen, worden de redenen gezocht van deze onmetelijke catastrofe. Daarbij worden vier belangrijke, nauw met elkaar samenhangende factoren aangewezen van deze allesomvattende crisis: (1) een uitbarsting van etnisch-racistisch nationalisme; (2) de verbitterde en onverzoenlijke eisen van gebiedsherziening; (3) de acute klassenstrijd – die nu een concreet aanknopingspunt kreeg in de bolsjewistische revolutie in Rusland; en (4) een langdurige crisis van het kapitalisme (die volgens veel waarnemers in die tijd het einde ervan zou betekenen). De overwinning van het bolsjewisme was een nieuwe, essentiële factor na 1917. Datzelfde gold voor het vrijwel voortdurend in crisis verkerende kapitalisme, dat zich alleen korte tijd gedurende het midden van de jaren twintig weer herstelde. De andere factoren waren al aanwezig geweest vóór 1914, zij het in een veel minder acute vorm. Geen daarvan was een belangrijke oorzaak van de Eerste Wereldoorlog geweest. De nieuwe, unieke kwaadaardigheid van elk van deze factoren was echter wel bepalend voor de uitkomst van die oorlog. De dodelijke interactie ertussen leidde tot een periode van extreem geweld die zou uitmonden in een Tweede Wereldoorlog, die veel vernietigender was dan de Eerste. Oost- en Zuidoost-Europa – de armste delen van het continent – hadden het ergst te lijden onder de combinatie van deze vier factoren. West-Europa wist zich beter staande te houden (al vormt Spanje hierop een belangrijke uitzondering).

Door het uiteenvallen van het Oostenrijks-Hongaarse en het Ottomaanse Rijk aan het einde van de Eerste Wereldoorlog en de uiterst gewelddadige Russische Burgeroorlog die direct op de Revolutie volgde, kwamen er nieuwe extreem integraal-nationalistische krachten vrij die de natie gewoonlijk beschouwden als een etnische eenheid. Nationalistische en etnische conflicten deden zich met name steeds weer voor op de armere oostelijke helft van het continent – gebieden waar de verschillende bevolkingsgroepen al heel lang naast elkaar hadden geleefd. Vaak richtte de nationalistische haat zich in het bijzonder tegen de Joden, die de schuld kregen van de sociale ellende. Er waren meer Joden in Midden- en Oost-Europa dan in West-Europa, ze waren over het algemeen minder goed geïntegreerd en behoorden tot lagere

sociale klassen dan hun geloofsgenoten in het Westen. Juist deze gebieden, en niet zozeer Duitsland, waren traditioneel plaatsen waar het antisemitisme hoogtij vierde. Dankzij de sterkere etnische homogeniteit die er over het algemeen in West-Europa bestond, en dankzij het feit dat de natiestaten zich daar over het algemeen gedurende een veel langere periode hadden ontwikkeld, waren de spanningen er weliswaar niet geheel afwezig, maar wel heel wat minder acuut.

De overwinnaars en het merendeel van de neutrale landen tijdens de Eerste Wereldoorlog zijn bovendien te vinden in West-Europa. Gekwetste nationale trots en de strijd om grondstoffen, beide een uitstekende voedingsbodem voor agressief etnisch nationalisme, speelden een veel grotere rol in het oosten. Midden op het continent, in Duitsland, de belangrijkste verliezer, die bepalend zou worden voor de vrede van het toekomstige Europa, en grenzen had die zich uitstrekten van Frankrijk en Zwitserland in het westen tot Polen en Litouwen in het oosten, heerste grote verbolgenheid over de manier waarop de zegevierende geallieerden met het land waren omgegaan. Hier waren revisionistische ambities slechts tijdelijk de kop ingedrukt. Verder naar het zuiden en het oosten ontstonden op de ruïnes van het Oostenrijks-Hongaarse, het Russische en het Ottomaanse Rijk nieuwe natiestaten die vaak een bijzonder twijfelachtig samenraapsel waren. Het is niet zo vreemd dat de nationalistische en etnische haat die de politiek in deze regio's vergiftigde, ze tot het bloedigste tijdperk van de Tweede Wereldoorlog zouden maken.

Nationalistische conflicten en etnisch-rationale spanningen werden enorm versterkt door de territoriale herindeling van Europa na de Eerste Wereldoorlog. De architecten van de Vrede van Versailles van 1919 zagen zich, ondanks hun goede bedoelingen, voor onoverkomelijke problemen gesteld toen ze moesten proberen tegemoet te komen aan de territoriale eisen van de nieuwe staten die ontstonden op de ruïnes van de oude rijken. De meeste nieuwe staten in Midden-, Oost- en Zuidoost-Europa bevatten aanzienlijke etnische minderheden, wat een potentiële bron werd van ernstige politieke ongeregeldeheden. Vrijwel nergens was men het eens over grenzen; aan de eisen van etnische minderheden, die meestal werden gediscrimineerd door de meerderheid van de bevolking, kon niet worden voldaan. De grenzen die door 'Versailles' opnieuw werden getrokken, voedden bovendien een gevaarlijk ressentiment in die landen waar men het

gevoel had tekort te zijn gedaan. Hoewel Italië geen interne etnische verdeeldheid kende (afgezien van de voornamelijk Duitssprekende bevolking van Zuid-Tirol, dat na het einde van de oorlog door Italië werd geannexeerd) konden nationalist en fascist hier gebruikmaken van het gevoel dat het land onrecht was aangedaan omdat het, ook al hoorde het tot de overwinnaars, toch gebieden moest afstaan in wat kort daarna Joegoslavië zou worden. Veel gevaarlijker voor een duurzame vrede in Europa was de diep gewortelde woede in het eveneens etnisch homogene Duitsland, dat na de oorlog veel gebieden moest afstaan. De roep om een herziening van het Verdrag van Versailles zou later bijdragen aan een groeiende steun voor het nazisme. Daarnaast wakkerde dit het ongenoegen aan onder de etnisch Duitse minderheden in Polen, Tsjecho-Slowakije en elders.

Het felle nationalisme dat zo na de Eerste Wereldoorlog opkwam, ontleende zijn momentum niet alleen aan etnische rivaliteiten, maar ook aan de klassenstrijd. Het gevoel van nationale plicht kon aanzienlijk worden versterkt door de aandacht te richten op zogenaamde ‘klassenvijanden’ in binnen- en buitenland. De enorme economische aardverschuiving die op de oorlog volgde, en de ernstige consequenties van de crisis van de jaren dertig, maakten de klassentegenstellingen in heel Europa schrijnender. Dergelijke conflicten tussen de verschillende klassen, die vaak uitdraaiden op geweld, waren er natuurlijk in heel het industriële tijdperk al geweest. Ten opzichte van de jaren vóór de oorlog leek er nu echter meer dreiging van uit te gaan, vanwege de Russische Revolutie en de stichting van de Sovjet-Unie. Die laatste bood een alternatief model voor de samenleving, een samenleving waaruit het kapitalisme was verdreven en waarin de ‘dictatuur van het proletariaat’ was gevestigd. De eliminatie van de kapitalistische klasse, de onteigening van productiemiddelen door de staat en de op reusachtige schaal uitgevoerde landhervormingen, spraken na 1917 een groot deel van de verarmde volksmassa’s aan. Tegelijkertijd veroorzaakte het bestaan van de Sovjet-Unie ook een breuk in het linkse kamp, waardoor dit ernstig werd verzwakt, terwijl het extreem rechtse nationalistische kamp hierdoor nu juist veel sterker werd. Nu rechts opnieuw aan kracht had gewonnen, kon het de gewelddadige energie van iedereen die zich bedreigd voelde door het bolsjewisme – en dat waren met name de traditionele elite van grondbezitters, de middenklassen en de kleinere boeren die hun eigen land bezaten – bundelen in nieuwe, uiterst agressieve politieke bewegingen.

De contrarevolutie maakte, net als het revolutionaire beroep dat werd gedaan op links, gebruik van de verbittering en de angsten van de klassenstrijd. Contrarevolutionaire bewegingen werden het sterkst waar ze erin slaagden om extreem nationalisme te combineren met virulent antibolsjewisme. Opnieuw zouden juist weer de landen van Midden- en Oost-Europa, waar de dreiging van het bolsjewisme het grootst leek, hierdoor worden getroffen. De grootste internationale dreiging bestond echter daar waar de combinatie van extreem nationalisme en een haast paranoïde haat tegen het bolsjewisme de voedingsbodem vormden voor rechtse massabewegingen die er, eerst in Italië en later ook in Duitsland, in slaagden de macht over te nemen. Toen de van haat vervulde nationalistische en antibolsjewistische sentimenten die extreem rechts aan de macht hadden gebracht, ook bleken te kunnen worden omgebogen tot agressie tegen het buitenland, kwam de vrede in Europa ernstig in gevaar.

De vierde factor, die de andere drie ondersteunde en ermee in wisselwerking stond, was de aanhoudende crisis van het kapitalisme tijdens het interbellum. De enorme verstoring van de wereldeconomie als gevolg van de oorlog, de ernstige verzwakking van de grootste Europese economieën, Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland, en de aarzeling van de enige goed functionerende economische macht, de vs, om zich volledig in te zetten voor het Europese herstel, leidden tot een ramp. De problemen in Europa werden nog eens vergroot door de wereldwijde gevolgen van de oorlog. Japan breidde zijn markten in het Verre Oosten uit, niet in de laatste plaats in China – dat in politieke chaos verkeerde – ten koste van de Europeanen. Het Britse Rijk kreeg te maken met steeds grotere politieke en economische uitdagingen, het duidelijkst in India, waar de groei van een binnenlandse textielindustrie en het verloren gaan van exportmarkten als gevolg daarvan, de economische problemen van Groot-Brittannië vergrootte. Rusland verdween na de revolutie en de Burgeroorlog feitelijk uit de wereldeconomie. De crisis van het kapitalisme mag dan wereldwijd zijn geweest, ze had vooral een schadelijk effect in Europa.

Tussen de inflatiecrisis van de vroege jaren twintig en de deflatiecrisis van de jaren dertig vond er een economische opleving plaats, die echter veel te kort duurde en op weinig leek te zijn gebaseerd. Deze twee fasen van enorme economische en sociale ontregeling die zo kort op elkaar volgden, zorgden voor een klimaat waarin ontberingen en de angst daarvoor sterk bijdroegen aan het politieke extremisme.

Toch was economische onrust op zich nog niet voldoende om grote politieke oproer te veroorzaken. Daarvoor was bovendien nodig dat de legitimiteit van de staatsmacht ter discussie kwam te staan als gevolg van een ideologisch schisma en ingrijpende culturele tegenstellingen die de verzwakte machtselites blootstelden aan een nieuwe tegendruk: de mobilisatie van de volksmassa's. Dergelijke omstandigheden waren echter op veel plaatsen in Europa te vinden, met name daar waar een extreem integraal-nationalisme, dat inspeelde op een algemeen gevoel van gekwetst nationaal prestige en teleurgestelde verwachtingen van de status als grootmacht, kon bijdragen aan de groei van een sterke beweging, die al zijn energie ontleende aan de zogenaamde kracht van de duivelse vijanden waartegen ze zei te strijden, en die in staat bleek de bestaande, zwakke overheid van een land uit te dagen.

Wat er nodig was om een algehele politieke, sociaaleconomische en ideologisch-culturele crisis te veroorzaken die Europa bijna tot zelfvernietiging dreef, was een samenloop van de vier genoemde crisisfactoren. Van een dergelijke samenloop was in vrijwel alle Europese landen, en met name in West-Europa, wel in een of andere vorm sprake. In één land in het bijzonder – Duitsland – treffen we echter alle vier de factoren aan in hun extreemste vorm, en precies daar versterkten ze elkaar met een uiterst explosief resultaat. Toen Adolf Hitler, die op meesterlijke wijze misbruik wist te maken van deze crisis door een geweldsideologie te presenteren waarmee de crisis zou kunnen worden overwonnen, in staat bleek zijn dictatoriale greep op de Duitse staat te vestigen, lag een algehele catastrofe in Europa steeds meer voor de hand. Omdat het Duitse militaire en economische potentieel zo groot was (ook al was het tijdelijk wat geringer na de Eerste Wereldoorlog), en omdat de revisionistische aanspraken en expansionistische ambities van het land direct ten koste zouden gaan van het grondgebied en de politieke onafhankelijkheid van een groot aantal andere landen, werd het steeds waarschijnlijker dat de Europese crisis zou uitlopen op een cataclysmische nieuwe oorlog. Het was geen verrassing dat die crisis zou escaleren in Midden- en Oost-Europa, de ernstigst gedestabiliseerde delen van het continent. Het was al evenmin verrassend dat, toen de oorlog eenmaal was begonnen, de gebieden in het oosten de plaats zouden worden waar de vernietiging en de onmenselijkheid hun meest groteske vormen zouden aannemen.

De Tweede Wereldoorlog ging gepaard met verwoestingen op een tot dan toe ongeëvenaarde schaal. De morele consequenties van een dergelijke totale ineenstorting van de beschaving zouden gedurende de rest van de eeuw, en daarna, voelbaar blijven. Opmerkelijk genoeg legde de Tweede Wereldoorlog, in tegenstelling tot de ontregeling die was veroorzaakt door de Eerste, echter wel de fundamenten voor de Europese wedergeboorte in de tweede helft van de eeuw. Terwijl de Eerste Wereldoorlog een erfenis had nagelaten in de vorm van etnische tegenstellingen, grensconflicten en klassenstrijd, gecombineerd met een ernstige en langdurige crisis van het kapitalisme, vaagde de Tweede deze hele aaneenschakeling weg in de enorme vernietiging waarmee hij gepaard ging. De Sovjetoverheersing van Oost-Europa leidde tot de hardhandige onderdrukking van interne etnische tegenstellingen en onrust.

De grootschalige etnische zuiveringen direct na de oorlog zorgden voor een herinrichting van de kaart van Midden- en Oost-Europa. De Duitse droom om heel Europa te kunnen overheersen, ging ten onder met de totale nederlaag, verwoesting en tweedeling van het land. Voortaan bestond er in West-Europa een nieuwe bereidheid om nationalistische tegenstellingen te bezweren en in plaats daarvan te kiezen voor samenwerking en integratie. Grenzen werden nu vastgesteld door nieuwe supermachten. Hetzelfde antibolsjewisme dat eerder nog had geleid tot de groei van extreem rechts, vormde nu in aangepaste vorm als staatsideologie voor West-Europa de basis voor een stabiele conservatieve politiek. Het hervormde kapitalisme (dat inmiddels actief werd aangevoerd door de vs) zorgde voor een ongekende welvaart op de westelijke helft van het continent, hetgeen de politieke stabiliteit ten goede kwam. Al die fundamentele veranderingen na 1945 droegen eraan bij dat de combinatie van crisisfactoren die het continent in het tijdperk van de twee wereldoorlogen bijna had vernietigd, nu verdween.

Het is van doorslaggevende betekenis dat de Tweede Wereldoorlog een definitief einde maakte aan het systeem van concurrerende Europese grootmachten die met elkaar om de dominantie van het continent streden. Dat was een systeem dat nog stamde van vóór Bismarck, namelijk van het einde van het napoleontische tijdperk in 1815. In het herboren, zij het in ideologisch en politiek opzicht verscheurde Europa, waren de enige twee overgebleven machten nu de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, die el-

kaar dreigend beloerden over het IJzeren Gordijn en ondertussen het initiatief namen voor de wederopbouw van staten en samenlevingen naar hun eigen voorbeeld. Daarnaast was er nog een ander belangrijk element: toen de beide supermachten eenmaal beschikten over atoombommen, zoals vanaf 1949 het geval was, en vier jaar later over de nog veel vernietigendere waterstofbommen, bestond er het dreigende vooruitzicht van een kernoorlog die qua vernietigingskracht beide wereldoorlogen zou overschaduwten. Dat zorgde ervoor dat iedereen bereid was het zijne bij te dragen aan wat in 1945 nog een uiterst onwaarschijnlijke periode van vrede in Europa had geleken.

Hoe deze elementen samen zouden zorgen voor een Europese transformatie, zowel in het Oosten als in het Westen, is het onderwerp van deel 2. In dit deel zullen we eerst proberen te begrijpen hoe het kon gebeuren dat Europa gedurende de eerste helft van deze gewelddadige eeuw zo ver kon afglijden, en hoe het vervolgens opmerkelijk genoeg binnen vier jaar na het bereiken van het absolute dieptepunt in 1945 alweer de basis begon te leggen voor een verbazingwekkend herstel – zodat een nieuw Europa uit de as kon herrijzen en uit de hel kon terugkeren.

I

Op de rand van de afgrond

‘Wij nemen het pacifisme bijzonder serieus! Maar ons artilleriebudget moet wel eerst door de kamer.’

Generaal Stumm, in Robert Musil,
De Man Zonder Eigenschappen.

Zelfs destijds waren er al mensen die het voorgevoel hadden dat oorlog het einde zou betekenen van een tijdperk. Het bekendste voorbeeld daarvan is wel de uitspraak van de Britse minister van Buitenlandse Zaken, sir Edward Grey, op 3 augustus 1914: ‘Overall in Europa gaat het licht uit. Wij zullen niet meer meemaken dat het opnieuw wordt ontstoken.’ De Duitse rijkskanselier, Theobald von Bethmann Hollweg, had een vergelijkbaar voorgevoel dat dit op een ramp zou uitdraaien: ‘Ik voorzie een onheil, groter dan de mens vermag te overwinnen, dat Europa en ons eigen volk bedreigt,’ riep hij uit toen het vooruitzicht van een oorlog eind juli 1914 steeds duidelijker werd. Drie jaar eerder, in een toespraak tot het Duitse parlement, de Rijksdag, had de Duitse socialist August Bebel, onder hevig protest van de andere parlementariërs, beweerd dat het gevaar van een grote Europese oorlog toenam, en dat een dergelijke oorlog catastrofale gevolgen zou hebben voor het continent. ‘De godenschemering van de wereld van de bourgeoisie nadert,’ verklaarde hij. De oorlog leidde echter niet, zoals hij had gedacht, tot de ineenstorting van het kapitalisme en de triomf van het socialisme. Hij had echter wel juist voorspeld dat de oorlog een nieuw tijdperk zou inluiden. De Amerikaanse diplomaat George Kennan beschreef de oorlog later als ‘de grote, vruchtbare catastrofe’. Hij had gelijk. Een catastrofe was het zeker. En die markeerde het begin van een nieuw tijdperk – de ‘Dertigjarige Oor-

log' van de twintigste eeuw – waarin het Europese continent zichzelf bijna zou vernietigen.

EEN GOUDEN TIJDPERK?

Het idee dat een prachtige tijd van stabiliteit, welvaart en vrede, tragisch genoeg was weggevaagd door de verschrikkingen, bleef na de Eerste Wereldoorlog bestaan, zeker in de hoofden van de hogere rangen en standen. De Amerikanen zouden het later omschrijven als 'het Vergulde Tijdperk'. Die term geeft een goed idee van het beeld dat ook Europeanen uiteindelijk zouden ontwikkelen van de jaren vóór de oorlog. De Parijse bourgeoisie herinnerde zich *la belle époque* als de periode waarin heel de wereld de Franse cultuur benijdde en Parijs het middelpunt van de beschaving leek te zijn. De welvarende klassen van Berlijn keken terug op de 'wilhelminische tijd' als een periode van welvaart, veiligheid grandeur en een nationaal aanzien zoals dat het kort daarvoor verenigde Duitsland toekwam. Ook Wenen leek op de toppen van zijn culturele bloei, intellectuele uitmuntendheid en imperialistische grandeur te zijn. München, Praag, Boedapest, Sint-Petersburg, Moskou en andere steden op het continent deelden in deze culturele bloei. Nieuwe, uitdagende en provocatieve vormen van artistieke expressie waren te vinden in vrijwel elke tak van de kunst, van de literatuur en de muziek tot het theater. Overal bloeide het creatieve experiment.

In Londen was men meer bezig met economie dan met cultuur. In de hoofdstad van een wereldrijk verlangde de generatie na de Eerste Wereldoorlog terug naar een verloren 'gouden tijdperk' van ononderbroken economische groei, een bloeiende handel en stabiele valuta. John Maynard Keynes, de beroemde Britse econoom, schreef na de oorlog over 'de Londenaar' die 'per telefoon, terwijl hij nog in bed een slokje thee nam, allerlei producten van over de hele wereld kon bestellen, zoveel als hij maar nodig achtte, en er dan van mocht uitgaan dat ze snel zouden worden bezorgd'. Dat was uiteraard een uiterst geprivilegieerde positie, typisch voor een man uit de hogere middenklasse en met voldoende geld en aanzien in een stad die op dat moment het middelpunt van de wereldhandel vormde. Vrijwel niemand in de *sjtets* van Oost-Europa, op het verarmde platteland van Zuid-Italië, Spanje, Griekenland of Servië, of onder de grootsteedse massa's die opeengepakt zaten in de krottenwijken van Berlijn, Wenen,

Parijs, Sint-Petersburg of Londen, zou een dergelijk idyllisch bestaan hebben herkend. Toch was het beeld van een 'gouden tijdperk' niet enkel een verzinsel van na de oorlog.

Ondanks alle interne verdeeldheid en nationalistische rivaliteiten, profiteerden alle landen van het ongehinderde verkeer van goederen en kapitaal omdat ze deel uitmaakten van een onderling nauw verweven, wereldwijde, internationale kapitalistische economie. De stabiliteit die de economische groei mogelijk maakte, berustte op de erkenning van de gouden standaard als een soort wereldvaluta, geworteld in de dominantie van de *City of London*. Hier hield de Bank of England de sleutels tot de stabiliteit van de wereldeconomie in handen. Onzichtbare verdiensten uit transport, verzekering, rente en export dekten ruimschoots wat Groot-Brittannië importeerde. In 1897-1898 was de aanvoer van goud enorm toegenomen, met name uit Zuid-Afrika. De Bank of England bouwde echter geen grote reserves op die andere landen schade zouden hebben toegebracht, en verminderde al evenmin haar goudreserves.

De Amerikaanse en Duitse economieën waren een stuk dynamischer en groeiden sneller dan de Britse. Een Amerikaanse dominantie van de wereldeconomie in de nabije toekomst leek waarschijnlijk. Groot-Brittannië had echter nog altijd het grootste aandeel in de wereldhandel (hoewel dit al aan het afnemen was) en was verreweg de grootste exporteur van investeringskapitaal. De wereldwijde economische concurrentiestrijd tussen de grootmachten dreigde de stabiliteit van de internationale kapitalistische economie wel steeds verder in gevaar te brengen. Tot 1914 bleef het systeem dat in de voorafgaande decennia zo veel had betekend voor Europa, vooral voor de meer geïndustrialiseerde delen van het continent, nog altijd intact. Er heerste een algemeen vertrouwen in een blijvende stabiliteit, welvaart en groei.

Toen in Parijs de Wereldtentoonstelling van 1900 werd geopend, had die tot doel gehad een bloeiende beschaving tentoon te stellen waarvan Europa het hart vormde, en de loftrompet te steken over de vooruitgang. Hier werd een tijdperk van nieuwe technologie tentoongesteld. Enorme machines maakten met hun kracht en hun snelheid indruk op de mensen. De glans van het 'Paleis van de Elektriciteit', dat werd verlicht door 5000

gloeilampen, wist zijn bezoekers letterlijk te verblinden. Vierentwintig Europese landen, samen met Afrikaanse, Aziatische en Latijns-Amerikaanse landen en de Verenigde Staten, toonden er hun weelderige paviljoens – in de zes maanden die volgden zouden maar liefst 50 miljoen bezoekers zich eraan vergapen. Oost-Europa, in het bijzonder Rusland was met zijn negen paviljoens sterk vertegenwoordigd. Daarnaast was de Europese ‘beschavingsmissie’ nadrukkelijk te zien. Nu het imperialisme op zijn hoogtepunt was, hielp de wild exotische weergave van verre koloniale bezittingen de indruk te vestigen van een Europese wereldheerschappij. Handel, welvaart en vrede leken het onbepaalde voortbestaan van deze dominantie te garanderen. De toekomst zag er veelbelovend uit.

Het optimisme leek gerechtvaardigd. Vergeleken met de eeuwen daarvoor, laat staan met wat er nog zou volgen, was de negentiende eeuw vreedzaam geweest. Er was geen algemene, continentale oorlog meer geweest in Europa sinds het tijdperk van Napoleon in 1815 was geëindigd. De oorlog op de verre Krim tussen 1853 en 1856 had, net als de korte oorlogen die hadden geleid tot de Duitse en Italiaanse eenwordingen in 1871, geen bedreiging gevormd voor de algemene vrede op het continent. Tien jaar na de Wereldtentoonstelling van Parijs publiceerde de Britse schrijver Norman Angell een internationale bestseller, *The Great Illusion*, waarin hij zelfs beweerde dat de moderne welvaart die het gevolg was van de handel en de wereldwijd geïntegreerde economie, oorlog overbodig maakte. Menigeen was het daarmee eens, en niet alleen in Groot-Brittannië. Het was moeilijk voor te stellen dat welvaart, vrede en stabiliteit niet eeuwig zo konden blijven bestaan en dat ze al zo gauw en zo snel zouden worden weggevaagd.

Europa had echter ook nog een andere, minder aantrekkelijke kant. Maatschappelijke structuren waren op heel het continent aan het veranderen, weliswaar overal in een ander tempo, maar over het algemeen toch snel. Gebieden met een intense en snelle industrialisatie bestonden naast grote delen van het continent die nog steeds hoofdzakelijk op (een vaak nog primitieve) landbouw vertrouwden. Ongeveer vier vijfde van de bevoelking van Servië, Bulgarije en Roemenië verdiende in 1913 nog altijd de kost op het land. Dat cijfer bedroeg voor Europa als geheel meer dan twee vijfde. Alleen in Groot-Brittannië daalde het naar iets meer dan een tiende. In 1913 was alleen in Groot-Brittannië, België en verrassend genoeg Zwitserland – niet eens in Duitsland – meer dan twee vijfde van de